

Сергій МАКСИМЕНКО

доктор психологічних наук, професор, дійсний член АПН України, директор Інституту психології ім. Г. С. Костюка Академії педагогічних наук України, заслужений діяч науки і техніки України;

Юрій ЙОСИПІВ

викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Львівського державного університету внутрішніх справ

УДК 351.74 (477)

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

Стаття присвячена результатам дослідження психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах.

Встановлено, що зростання професіоналізму службової діяльності працівників ОВС залежить від когнітивних і регуляторних компонентів психологічної готовності. Складено узагальнений психологічний портрет працівників ОВС із високим і низьким рівнями психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах. Розроблений діагностичний алгоритм оперативного прогнозу психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах.

Статья посвящена результатам исследования психологической готовности работников ОВД к деятельности в экстремальных условиях.

Установлено, что рост профессионализма служебной деятельности работников ОВД зависит от когнитивных и регуляторных компонентов психологической готовности к деятельности в экстремальных условиях. Составлен обобщенный психологический портрет работников ОВД с высоким и низким уровнями психологической готовности к деятельности в экстремальных ситуациях. Разработан диагностический алгоритм оперативного прогноза психоло-

логической готовности работников ОВД к деятельности в экстремальных условиях.

The article is devoted to the research results of the psychological readiness of the employees of the organs of Internal Affairs for the activities in extreme situations. It is ascertained that the growth of the professionalism in official activity of the staff of the organs of Internal Affairs can be ensured due to the improvement of forming of cognitive and regulatory components of psychological readiness for the activity in extreme conditions.

With the help of survey data there was made an integrated psychological portrait of the employees of the organs of Internal Affairs with a high and low level of psychological readiness for the activity in extreme conditions. A diagnostic algorithm of real-time prognosis of psychological readiness of the employees of the organs of Internal Affairs for the activity in extreme conditions was devised.

Ключові слова: *службова діяльність, психологічна готовність, екстремальні умови, психологічні компоненти професійної готовності.*

Ключевые слова: *служебная деятельность, психологическая готовность, экстремальные условия, психологические компоненты профессиональной готовности.*

Keywords: *an official activity, psychological readiness, extreme conditions, psychological components of professional readiness.*

Сучасний стан розвитку української державності, соціально-економічні та політичні перетворення, курс на демократизацію суспільства не може бути плідним без кваліфікованих, відданих своїй справі, націлених на майбутнє фахівців. Однак успіху неможливо досягти, якщо працівники органів внутрішніх справ будуть людьми некомпетентними, які не вміють приймати неординарні рішення, не здатні брати на себе за них відповідальність у складній мінливій оперативній обстановці.

При вирішенні професійних завдань працівники ОВС нерідко зіштовхуються з необхідністю діяти: в умовах дефіциту часу й інформації; нестандартних умовах, які вимагають творчого підходу; умовах підвищеної відповідальності за наслідки своїх слів і вчинків, а також конфліктності спілкування і психологічного протистояння.

За роки незалежності при виконанні службових обов'язків в Україні загинуло 966 та було поранено 6815 працівників ОВС. За всім

місяців поточного року загинуло 16 і було поранено 146 міліціонерів. Особливо великих втрат органи внутрішніх справ зазнали в 90-х роках минулого століття, під час так званих "кримінальних війн". Середній вік загиблих – 25–27 років. Серед служб найвідчутніші втрати несуть оперативні служби, ДАІ, ДСО і дільничні інспектори.

Узагальнення даних різних досліджень дозволяє констатувати, що не менше 50 % службових ситуацій є потенційно екстремальними в діяльності кримінальної міліції, слідства, міліції громадської безпеки, служби охорони і понад 75 % – спецпідрозділів "Беркут", "Кобра", "Сокіл", служб по боротьбі з організованою злочинністю та незаконним обігом наркотиків.

Сучасними науковими дослідженнями доведено, що будь-яка діяльність різних служб органів внутрішніх справ висуває однаково високі вимоги як до особистих якостей, так і до професійної майстерності працівників ОВС, тобто потребує ретельнішої підготовки особового складу ОВС, діяльність якого протікає в психологічно складних і напружених умовах.

Окремі аспекти теорії діяльності, діяльності в екстремальних умовах та особливості мотивації такої діяльності розглядалися в наукових працях Л. М. Аболіна, Ю. А. Александровського, А. Н. Арличева, Н. Д. Гордєєвої, Л. Г. Дикої, В. П. Зінченка, Л. А. Китаєва-Смика, Ю. А. Лапутіної, Б. Ф. Ломова, В. А. Машина, Т. А. Немчина, В. Д. Шадрикова та ін. У дослідженнях цих авторів діяльність в екстремальних умовах розглядається як феномен, залежний від соціальної перцепції, мотивації, ціннісних орієнтацій, особистого досвіду, емоційних і фізіологічних проявів.

Що стосується діяльності працівників міліції, то сучасний науковий досвід із питань, пов'язаних з особливостями в складних конфліктних екстремальних ситуаціях, базується, головним чином, на роботах В. В. Авдєєва, Н. В. Андрєєва, В. Г. Андросюка, В. Ф. Антипенка, О. М. Бандурки, В. П. Бахіна, В. Л. Васильєва, О. М. Васильєва, Б. Ф. Водолазського, Л. І. Казміренка, Я. Ю. Кондратьєва, В. О. Коновалової, М. В. Костицького, В. Г. Лукашевича, В. С. Медведєва, О. М. Морозова, А. І. Папкіна, М. І. Порубова, В. М. Синьова, О. М. Столяренка, С. А. Тарарухіна, Г. О. Туманова, С. І. Яковенка і багатьох інших.

Аналіз наукової літератури показує, що досліджувана проблема є ще недостатньо розробленою в психологічній науці, а відсутність системних, науково обґрунтованих практичних рекомендацій змістовного й організаційно-педагогічного характеру викликає істотні ускладнення в становленні ефективної системи оцінки й підтримки психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях і умовах.

Метою статті є оприлюднення результатів дослідження психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах.

Оцінка розподілу працівників ОВС за рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах здійснювалася з використанням методу експертних оцінок, де експертами були 110 працівників із досвідом роботи в ОВС не менше ніж 5 років. Результати дослідження показали, що 36,4 % працівників мають середній рівень, а 44,5 % – високий і вище за середній рівень психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях. Але досить велика частина (19 %) працівників ОВС має мінімальний (нижче середнього) і низький рівень психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях. Ці працівники в складних ситуаціях часто не здатні швидко мобілізуватися на виконання екстремальних завдань, піддаються паніці, страху, вимагають контролю в стресовій ситуації й погано управляють власними емоціями і поведінкою.

Оцінка взаємозв'язку психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах працівники ОВС з успішністю їх оперативно-службової діяльності в цих умовах показала, що між психологічною готовністю й успішністю оперативно-службової діяльності в екстремальних умовах існує досить тісний зв'язок. Так, усі високоуспішні працівники ОВС мали високий (40,5 %) або середній (59,5 %) рівні психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах. У групі ж працівників ОВС із низьким рівнем успішності діяльності тільки 9 % були віднесені до високого рівня психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах, а основна частина мала середній (44,5 %) або низький (44,5 %) рівні психологічної готовності.

У ході дослідження був вивчений розподіл працівників за рівнями виразності п'яти раніше обґрунтованих основних психологічних компонентів професійної готовності (мотиваційний, вольовий, регуляторний, когнітивний і типологічний). Порівняльний аналіз основних компонентів психологічної готовності в загальній вибірці працівників ОВС дозволив відзначити, що всі компоненти психологічної готовності сформовані синфазно і відносно рівномірно (від 4,03 до 4,17); найвираженіші вольовий (4,17) і типологічний (4,15) компоненти, менше виражені регуляторний (4,03), когнітивний (4,08), мотиваційний (4,10) компоненти.

Результати порівняння виразності основних компонентів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях у їхній загальній структурі в працівників із різним рівнем успішності оперативно-службової діяльності свідчать, що загальна структура п'яти компонентів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях характеризується рівномірною і синфазною виразністю основних компонентів у групах працівників із високою, середньою та низькою успішністю оперативно-службової діяльності. У працівників із високим рівнем оперативно-службової діяльності в загальній структурі основних психологічних компонентів превалюють вольовий, когнітивний і типологічний компоненти. Найменше виражені в цій групі працівників мотиваційний і регуляторний компоненти. У працівників із середнім і низьким рівнями успішності діяльності найсформованіші вольовий і типологічний компоненти, водночас рівень виразності трьох інших компонентів значно нижчий.

Ці дані вказують на необхідність цілеспрямованого формування всіх компонентів психологічної готовності як важливого фактора успішності професійної діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях. У цьому напрямі особливу увагу варто звернути на регуляторний і мотиваційний компоненти психологічної готовності.

З допомогою методів багатомірного математико-статистичного моделювання був оцінений внесок основних компонентів психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях, включаючи аналіз у загальній вибірці й у працівників ОВС із високим, середнім і низьким рівнями успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях.

Завдання визначення відносної значущості основних компонентів вирішувалося з допомогою багатомірного лінійного регресійного аналізу методом побудови регресійної моделі успішності на структурі найінформативніших факторів-підсистем (п'яти основних компонентів) психологічної готовності.

Були розраховані регресійні моделі залежності успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях від рівня виразності основних компонентів психологічної готовності за загальною вибіркою працівників ОВС, а також у працівників із високим, середнім і низьким рівнями успішності діяльності в цих ситуаціях.

Установлено, що в загальній вибірці працівників ОВС найзначущішим були мотиваційні та вольові компоненти психологічної готовності, сумарне значення їхніх діагностичних коефіцієнтів регресії становить 0,425. Отже, від рівня розвитку вольових рис характеру, сили, урівноваженості та рухливості нервових процесів більше ніж наполовину залежить кінцевий результат службової діяльності в екстремальних ситуаціях.

Результати багатомірної оцінки показали, що найбільший внесок у забезпечення успішності оперативно-службової діяльності працівників ОВС в екстремальних ситуаціях належить вольовому, когнітивному і типологічному компонентам, сумарний внесок яких становить 63 %. Отже, від того, наскільки працівники ОВС проявляють рішучість, сміливість, вольові якості, пізнавальну активність у підготовці до майбутньої діяльності в екстремальних ситуаціях, а також мають належну нервово-психічну стійкість, самовладання і високі адаптаційні здібності, значною мірою залежить успішність діяльності в екстремальних умовах.

Однак це вказує і на високу задіяність резервів психічних функцій, оскільки включення вольового й типологічного компонентів є відбиттям високого напруження психічної діяльності в період здійснення екстремальної діяльності й веде до швидкого виснаження емоційно-вольової сфери особистості та зривам вищої нервової діяльності.

Отримані дані свідчать і про резерви зростання професіоналізму службової діяльності працівників ОВС, які можуть бути підвищеними за рахунок удосконалювання сформованості когнітивних і регуляторних компонентів психологічної готовності, внесок яких

(за даними базової регресійної моделі) відносно невисокий (по 12 % кожен відповідно).

Багатомірна оцінка внеску компонентів психологічної готовності працівників ОВС із різною успішністю діяльності в екстремальних ситуаціях показала, що у працівників із високим рівнем успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях найзначущішими (виходячи зі значень коефіцієнтів регресії) були вольовий і типологічний компоненти, сума їхніх діагностичних коефіцієнтів становила 0,463, а їхня сумарна вага (частка в успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях) дорівнює 47 %. Значущість інших компонентів психологічної готовності трохи нижча, однак ці розходження мало виражені.

Це дозволяє стверджувати, що працівники ОВС високої успішності діяльності досягають за рахунок сформованості всіх компонентів психологічної готовності. Резерви професіоналізму в цих працівників полягають у підвищенні значущості регуляторного, когнітивного та мотиваційного компонентів.

У працівників із середнім рівнем успішності діяльності найзначущішими були вольовий і типологічний компоненти (0,469), внесок яких в успішність діяльності дорівнює 48 %. Украї малий внесок в успішність оперативно-службової діяльності в цій групі працівників робить регуляторний (14 %) компонент.

У працівників із низьким рівнем успішності діяльності найбільше задіяні вольовий (28 %), типологічний (24 %) і мотиваційний (22 %) компоненти. Сумарна вага коефіцієнтів регресії цих трьох компонентів становила 0,724, а їхній внесок в успішність оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях дорівнює 74 %.

Отже, працівники з низьким рівнем успішності оперативно-службової діяльності в екстремальних ситуаціях у своїй діяльності успіху досягають за рахунок високої задіяності вольового, типологічного і мотиваційного компонентів психологічної готовності.

У працівників ОВС цієї групи слабо сформовані й мало впливають на успішність діяльності такі компоненти психологічної готовності, як когнітивний (14 %) і регуляторний (12 %). Результати оцінки виразності п'яти основних компонентів психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях указують на резерви

зростання професіоналізму оперативно-службової діяльності працівників ОВС, які перебувають на різних рівнях успішності професійної діяльності. Багатомірна оцінка внеску основних компонентів психологічної готовності дозволила деталізувати значущість різних компонентів в успішній діяльності працівників.

Наступний етап дослідження був присвячений розробленню й обґрунтуванню психодіагностичного алгоритму прогнозування психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах. На основі аналізу даних наукової літератури і результатів психологічного вивчення професійної діяльності працівників ОВС в екстремальних умовах був відібраний вихідний комплекс психодіагностичних тестів і проведена експериментальна перевірка його валідності.

Отримані дані були піддані математико-статистичній обробці. За допомогою t-критерію Стюдента, непараметричних критеріїв і кореляційного аналізу були виявлені валідні показники психодіагностичних тестів, а також індивідуально-психологічні особливості особистості, що обумовлюють високий рівень психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах.

До числа цих індивідуально-психологічних якостей належали такі: емоційна стійкість (фактор "З" 16 ФОО); розслабленість, напруженість (фактор "Q4" 16 ФОО); сміливість, тривожність, залежність і самоконтроль (фактори "Н", "ПРО", "Q2", "Q3" 16 ФОО); депресія, мужність, тривожність і активність (шкали "D", "Mf", "Pt" і "Ma" СМДО); продуктивність розумової діяльності, гнучкість розумових процесів; здатність до аналізу інформації й концентрації уваги (тест КТТ), показники психоемоційного стану, реактивної тривожності, психомоторні реакції, властивості ВНД і рівень функціональних можливостей ЦНС.

За допомогою психологічних тестів 16 ФОО, СМДО, КТТ, РОР, колірному тесту, САН, реактивної тривожності, діагностику ФС ЦНС, Прогноз-2 було виявлено 25 психологічних якостей, що обумовлюють психологічну готовність працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Ці дані свідчать про те, що в працівників із високим рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях доміну-

ючими особистісними рисами є рішучість, впевненість у собі, принциповість у відносинах з іншими людьми, практичність, чуйність, схильність до суперництва, домінантність у міжособистісних відносинах, схильність інтерпретувати значущі події як результат власної діяльності. Вони вважають, що можуть управляти подіями, тож відчують власну відповідальність за те, що відбувається.

Результати дослідження дозволили скласти узагальнений психологічний портрет працівників ОВС із високим і низьким рівнями психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах.

Для працівників ОВС із високим рівнем психологічної готовності характерні такі психологічні особливості, як сильна, рухлива і врівноважена нервова система, сумлінність і відповідальне ставлення до виконання власних обов'язків, здатність в екстремальних ситуаціях до високої мобілізації, сміливість, оптимальний рівень тривожності, швидкість і точність психомоторних реакцій, високі функціональні резерви ЦНС. Це люди з високим самоконтролем поведінки, незалежні, із самостійним мисленням, прямолінійні, енергійні, активні, вміють відстоювати свою думку, мужні, здатні реалізувати свій високий інтелектуальний потенціал в екстремальній ситуації.

Психологічний портрет працівників ОВС із низьким рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях характеризувався наявністю таких властивостей особистості, як нижчий рівень продуктивності інтелектуальної діяльності, схильність до конкретного мислення, емоційна нестабільність, тривожність, індивідуалістичність, перебільшена залежність від почуттів, низька організованість. Це люди з високою чутливістю і сильною реакцією на несподіваний подразник, їм властиві швидке психічне стомлення та психічне напруження, знижені психоемоційний фон (самопочуття, активність, настрій), швидкість і точність реакції, функціональні резерви ЦНС. У них підвищена реактивна тривожність, у спілкуванні вони скоріше соромливі та напружені, ніж сміливі й розслаблені. Емоційно менш стійкі. Соціально менш активні, частіше посідають очікувальну позицію. Знижений рівень самоконтролю в екстремальних ситуаціях.

Отже, стандартизовані психологічні тести дозволили виявити індивідуально-психологічні особливості особистості працівників ОВС із

різним рівнем психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах. При цьому найінформативнішими були показники психофізіологічних тестів РОР, діагностику ФС ЦНС, а також експрес-тестів САН, реактивної тривожності, колірного тесту. Проводячи експрес-обстеження працівників протягом нетривалого часу, можна розробити діагностичний алгоритм прогнозу психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Результати порівняльного аналізу показників психологічних тестів у працівників ОВС із високим і низьким рівнями психологічної готовності уточнювалися за даними кореляційного аналізу. Його результати показали, що найтісніші (за абсолютним значенням коефіцієнта кореляції) і статистично достовірні зв'язки з показником психологічної готовності працівників ОВС загальною чисельністю 82 особи мали психологічні показники таких тестів: САН, шкала Спілбергера-Ханіна, модифікований психомоторний тест "Діагностика функціонального стану ЦНС" за методикою Т. Д. Лоскутової, тест "Реакція на об'єкт, що рухається".

Аналіз кореляційних зв'язків показників психологічних тестів із психологічною готовністю працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях засвідчив, що психологічна готовність працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях статистично вірогідно пов'язана з цілою низкою психологічних якостей, що характеризують їхні психологічні особливості особистості та поточний психологічний стан. Основний внесок у сукупність виявлених зв'язків роблять психодіагностичні показники, що характеризують функціональний стан ЦНС, функції уваги і нервово-психічну врівноваженість фахівця. Але, незважаючи на статистичну обґрунтованість розглянутих кореляційних зв'язків (від $P < 0,05$ до $P < 0,01$), їхня щільність характеризується, як правило, помірно вираженими значеннями (від 0,26 до 0,423).

Це свідчить про багатозначність зв'язків між психологічною готовністю працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях і показниками їх поточного психологічного стану та визначає необхідність застосування методів багатомірного математичного аналізу для розроблення діагностичного алгоритму оперативного психологічного прогнозу психологічної готовності.

У результаті множинного регресійного аналізу матриці психологічних показників і зовнішнього критерію було отримано діагностичне рівняння множинної регресії, до якого ввійшли 8 високоінформативних показників експрес-тестів (точних реакцій – тест РОР; реактивна тривожність – тест Спілбергера-Ханіна; сумарне відхилення – колірний тест; середньоарифметичне відхилення – тест РОР; активність – тест САН; рівень функціональних можливостей ЦНС; функціональний стан ЦНС).

Прогноз оперативної психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях може бути проведений стосовно конкретного працівника ОВС з допомогою наведеного вище психодіагностичного алгоритму. При цьому глибина прогнозу становить від 4 годин до 1–2 доби, оскільки як вихідні дані ми використали результати психологічного обстеження фахівців перед виконанням професійних завдань різної складності та напруженості. Точність правильного прогнозу на навчальній вибірці з використанням розробленого на основі валідних психологічних тестів алгоритму становила 0,82. Похибка прогнозу дорівнювала 0,18.

Отже, з допомогою регресійного аналізу на основі інформативних показників психологічних експрес-тестів був розроблений психодіагностичний алгоритм оперативного прогнозу психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях, сутність якого полягає у визначенні підсумкового значення регресійної функції. Його експериментальна апробація була проведена на іншій вибірці працівників ОВС, під час якої проводилося зіставлення результатів психологічного обстеження працівників ОВС, з результатами експертної оцінки ефективності їхньої психологічної готовності до діяльності при відпрацюванні екстремальних навчально-тренувальних завдань.

Точність оперативного прогнозу психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах за даними психодіагностики на вибірці працівників і керівників підрозділів ОВС становить відповідно 77 % і 80 %. Така висока точність прогнозу з використанням рівняння регресії вказує на перевагу саме стандартизованих психологічних тестів для оперативного прогнозу психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах.

На основі інформативних показників психологічних експрес-тестів з допомогою багатомірного регресійного аналізу був розроблений діагностичний алгоритм оперативного прогнозу психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах.

Таким чином, для оцінки довгострокової психологічної готовності працівників ОВС до діяльності в екстремальних умовах рекомендується використовувати метод експертних оцінок, що включає визначення рівнів п'яти основних компонентів готовності, а для оперативного прогнозу ситуативної психологічної готовності застосовувати розроблений психодіагностичний алгоритм.

Список використаних джерел

1. Дяченко В.І. Методика діагностики професійної усталеності співробітника ОВС // Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ. – 1998. – № 4. – С. 179–184.
2. Кубицький С.О. Структура професійної готовності майбутніх офіцерів // Психологія на перетині тисячоліть. – 1998. – Т. 2. – С. 230–238.
3. Авдеев В.В. Психологические основы повышения эффективности деятельности работников органов внутренних дел в экстремальных ситуациях. – М., 1988. – 47 с.
4. Забезпечення особистої безпеки працівників ОВС при виконанні службових обов'язків: наук.-прак. рек. / Г.О. Юхновець, В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко та ін.; під ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 1999. – 47 с.
5. Кондратьєв Я.Ю. Загальна характеристика психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ: лекція. – К.: Вид-во НАВСУ, 1999. – 38 с.
6. Лефтерев В.О., Тімченко О.В. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ: монографія. – Донецьк: ДІВС МВС України, 2002. – 324 с.
7. Тімченко А.В. Психологические аспекты состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных условиях и методы их коррекции: учеб. пособие. – Х.: ХВУ, 1997. – 184 с.

Стаття надійшла 05.11.2009.